

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за историју уметности, Београд

DOI 10.5937/kultura17540351
УДК 711.559.6(497.11)“18/19”
725.181(497.11)

оригиналан научни рад

ВОЈСКА И УРБАНИСТИЧКА СЛИКА БЕОГРАДА ТОКОМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Сажетак: Предмет овог рада је утицај војске на обликовање урбанистичке слике Београда и јавног простора српске престонице током 19. и почетком 20. века. У раду су тумачена сведочанства о односу урбанистичког (не)планирања наспрам војних комплекса односно објеката. Разматрани су војни аспекти у урбанистичкој слици Београда не само у оквиру односа између војне технологије и урбанизма и места града у војним стратегијама одбране, већ и као део друштвене и политичке историје Београда и Србије.

Кључне речи: Београд, српска војска, историја урбанизма, друштвена историја

У границама градског рејона Београда током 19. и почетком 20. века¹ присутан је немали број објеката војне намене, а међу њима већину је историографија препознала као сведочанство неке од важних фаза из историје архитектуре и градитељстава односно важних остварења у опусу

1 О границама града Београда и рејонском питању крајем 19. века и почетком 20. века видети: Неђић, С. В. (1976) Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914, *Годишњак града Београда*, књ. XXIII, Београд: Музеј града Београда, стр. 175–217; Стојановић, Д. (2009) *Калдрма и асфалт, урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд: Удружење за друштвену историју, стр. 35–45.

београдских градитеља. До сада није била поклоњена посебна пажња утицају војске на обликовање урбанистичке слике Београда и њеној важности у обликовању јавног простора српске престонице током 19. и почетком 20. века. Потребно је да се критички приступи сведочанствима о односу урбанистичког (не)планирања наспрам војних простора – комплекса, односно објеката. Овакви приступи значе да се војни аспекти у урбанистичкој слици Београда посматрају не само у оквиру односа између војне технологије и урбанизма и места града у војним стратегијама одбрана, већ и као део друштвене и политичке историје.

Током 19. века, војни аспекти у урбанистичком планирању губе свој значај што је било условљено експанзивним развојем војне технологије и изменама у начину ратовања. Истовремено убрзани развој градова довео је до посматрања градских одбрамбених зидина као препреке потреби сталног ширења градске зоне.² Тако је и Београдска тврђава током овог периода губила на значају као одбрамбено утврђење. Први српски урбаниста Емилијан Јосимовић је предлагао да се тврђава поруши како би се простор Горњег града повезао са вароши у шанцу. Противио се томе да Београд остане утврђени град: „Под топовима, ма чији били, још ниједна варош није процветала.”³ У историографији ова Јосимовићева замисао је повезана са његовим познавањем урбанистичког решења Беча из педесетих година 19. века⁴ које је предвиђало „рушење свих утврђења која су опасавали стари Беч и њихово замењивање амбициозним планом за проширењем града.”⁵ Након турског напуштања Тврђаве, за српску војску, Београдска тврђава представљала је само „ограђени комплекс војних објеката”.⁶ Временом долази до реализације Јосимовићевог предлога да се Калемегдан, простор између Београдске тврђаве и вароши, на којем су све до 1867. године вежбали турски војници, претвори у парк. Одмах по одласку Турака, српска војска под чијом управом је, поред Тврђаве био и Калемегдан, рашчишћава, пошумљује, тразира прве стазе и премешта недељне и празничне концерте

2 Шиниковић, Д. (2013) *Историјски развој и будућност града у Европи под утицајем војне технологије*, докторски рад, Архитектонски факултет, Универзитету у Београду, Београд, стр. 105.

3 Максимовић, Б. (1967) *Емилијан Јосимовић први српски урбанист 1867–1967*, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 23.

4 Исто, стр. 21.

5 Olsen, D. Dž, Већ Franje Josifa, *Istorija moderne arhitekture, koreni modernizma*, knj. 1, priredio Perović, M. R. (1997), Beograd: Idea: Arhitektonski fakultet, str. 290.

6 Поповић, М. (1982) *Београдска тврђава*, Београд: Археолошки институт, стр. 196.

војне банде из „Финансијског парка” на Калемегдан.⁷ Када је 1890. године Калемегдан предат Председништву Општине на руковање, почиње планско уређење Калемегдана и даље озелењавање.⁸ Тада се Калемегдан уређује као пантеон на отвореном посвећен националним великанима просвете, што је одговарало ондашњим размишљањима о парковима као најадекватнијим просторима за меморију романописаца и песника.⁹ Међутим, војска је подизањем споменика Карађорђу 1913. године, на месту где се данас налази Споменик захвалности Француској, и даље инсистирала на меморисању овог простора, пре свега, као значајног топоса националне војне историје. Споменик Карађорђу подигнут је „на оном месту, где је 1806. године на – српском крвљу натопљеном Калемегдану Кара –Ђорђе ушао у београдски град; у којем је потом становала и прва српска регуларна војска.”¹⁰ Почетком 20. века, све је присутнија тенденција да се простор Београдске тврђаве демилитаризује што је остварено тек после Другог светског рата.¹¹

Плато над ушћем Саве у Дунав, на којем је настала Београдска тврђава, функционисао је, углавном, као војни простор и управо је овај војни простор и у првој половини 19. века представљао важну окосницу урбанистичког развоја Београда.¹² Услед немогућности да војно освоји Тврђаву и исели Турке из вароши у шанцу,¹³ кнез Милош се одлучио за стварање нове српске вароши ван шанца. За српски Београд, Тврђава је била непријатељско упориште. Осим потребе да

7 Милановић, Х. (1999) Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан, *Наслеђе*, бр. II, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 43, 44.

8 Недић, С. В. нав. дело, стр. 196.

9 Тимотијевић, М. (2000-2001) Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану, *Годишњак града Београда*, Књ. XLVII-XLVIII, Београд: Музеј града Београда, стр. 200, 201.

10 Проглас одбора за подизање споменика Војду Кара-Ђорђу, (10. јул 1908), *Службени војни лист*, год. 28, бр. 19, Београд: Војно министарство, стр. 384, 385.

11 Генерални урбанистички план Београда из 1912. године превиђао је измештање војних садржаја из Београдске тврђаве и претварање целог простора Горњег и Доњег града у парк. Према: Милатовић, М (1980), Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда, *Годишњак града Београда*, књ. XXVII, Београд: Музеј града Београда, стр. 235; Врзних, Ђ. и Грозданоновић, М. (2011) Приказ подручја Београдске тврђаве у историјским и урбанистичким плановима као прилог будућим процесима планирања, *Наслеђе* бр. 12, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 231.

12 Исто, стр. 220.

13 Перуничић, Б. (1967) Београдско насеље и прво именовање улица у њему, *Годишњак града Београда*, књ. XIV, Београд: Музеј града Београда, стр. 99-125.

буде даље од домашаја турских топова, први урбанистички план нове вароши на простору Западног Врачара није настао узимајући у обзир посебно друге војне факторе одбране и заштите. Нови урбанистички план Франца Јанкеа доносио је прегледну саобраћајну мрежу и ослањао се на важне комуникацијске артерије којима је нова варош била повезана са Топчидером и даљим крајевима Србије, што је све било повољно и са становишта војних потреба.

У оквиру новог административно – управног центра у Савамали, у близини двора, кнез Милош подиже касарну која је представљала највећу касарну у ондашњој Србији. Грађена је од 1834. до 1836. године, у блоку између улица Кнеза Милошеве, Немањине, Ресавске и Масарикове. Кнез Милош је изабрао место „заклонито и подаље од турских топова.”¹⁴ (слика 1). Поред ове касарне у Савамали, у Београду су подигнуте још две.¹⁵ Једна је саграђена за коњанике у Топчидеру (1836), као део пројекта претварања Топчидера у седиште кнеза Милоша, а друга у Палилули (1837,1838), код „велике чесме и то прво, због здраве воде које у изобиљу има, а друго, због здравог ваздуха”.¹⁶ Касније, касарна у Палилули је претворена у војну болницу.¹⁷ Уз двор кнеза Александра Карађорђевића на Теразијама подигнута је још једна београдска касарна и „тамциница” (1846).¹⁸

Слика 1. Велика касарна;
(извор: Несторовић, Б. *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд)

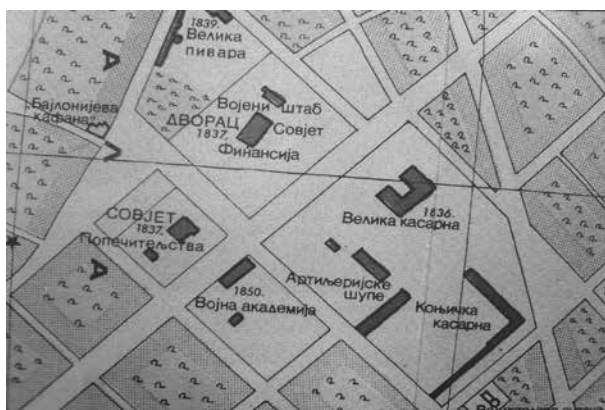
14 Марковић, Р. (1957) *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд: Научно дело, стр. 172.

15 Исто, стр. 173.

16 Максимовић, Б, Урбанистички развој града од 1830. до 1867. године, *Историја Београда, књ.2, Деветнаести век*, ур.Чубриловић, В. (1974), Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Просвета, стр. 301.

17 Станојевић, В. (1960) Најстарије болнице у Београду, *Годишњак града Београда*, Књ. VII, Београд: Музеј града Београда, стр. 177.

18 Перуничић, Б. (1970) *Управа вароши Београда 1820–1912*, Београд: Музеј града Београда, стр. 201.

Слика 2 План Београда у првој половини 19. века, детаљ
(извор: Несторовић, Б. *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд)

Велика касарна у Савамали представљала је окосницу формирања својеврсног војног комплекса на подручју ондашње Савамале и Западног Врачара.¹⁹ У неколико блокова, у близини Велике касарне, распоређивани су објекти војне намене, који нису били издвојени (изоловани) у односу на цивилне објекте, а који су задовољавали различите потребе војске: смештајне, образовне, верске, здравствене, управно- административне, културне... У периоду Кнежевине Србије подигнуте су зграде Оружарнице (1845) у коју се касније привремено сместила Артиљеријска школа која је добила своју зграду у том истом блоку 1850. године, на углу Немањине и Кнез Милошеве.²⁰ Топцијска (артиљеријска) касарна била је саграђена у блоку између улица Кнеза Милоша, Немањине, Сарајевске и Бирчанинове, а касније је у њу смештена шивара војне одеће.²¹ У блоку где се налазила Артиљеријска касарна налазило се и „зданије канцеларије војеног комисаријата”.²² Војно одељење Министарства унутрашњих дела, које је функционисало од 1851. до 1859. године, било је смештено у згради, на раскрсници улица Немањине и Кнеза Милоша, ближе Великој касарни него згради Министарства унутрашњих дела.²³ Године 1846, у блоку

19 Које подручје данашњег Београда је обухватао Западни Врачар и Сава-мала видети: Ђурић-Замоло, Д. и Недић, С. (1993/1994) *Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године*, *Годишњак града Београда*, књ. XL/XLI, Београд: Музеј града Београда, стр. 70-71, 87-89.

20 Несторовић, Б. (2006) *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд: Art press, стр.100-102,

21 Несторовић, Н. (1972) *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 25.

22 Перунички, Б. (1970) нав. дело, стр. 274.

23 Ђукић, С. (2005) *Министарство војно Кнежевине Србије 1834-1878*, магистарски рад, Филозофски факултет Универзитет у Београду, стр. 35.

где се данас налази III београдска гимназија, због повољних климатских услова, саграђена је војна болница.²⁴ У блоку између улица Краљице Наталије, Кнеза Милоша, Адмирала Гепрата и Добрињске у периоду од 1861. до 1863. године саграђена је Вазнесењска црква, гарнизонска црква, на месту где је некада била војна шатор црква.²⁵ У том блоку се налазио Двор у којем је била смештена канцеларија Совета и Финансије и зграда Главног војног штаба.²⁶ У блоку где се некада налазила барутана из времена кнеза Милоша, између данашњих улица Ресавске, Немањине, Светозара Марковића и Краља Милана, 1860. године, саграђена је зграда Мањежа и низ других објеката који су задовољавали потребе смештаја и обуке коњичких гардијских јединица.²⁷

Препознавање овог простора као војног потврђује нам и прво именоване улице у Београду из 1864. године када је улица „од топчидерског пута између Академије и Велике касарне право на крагујевачкиј пут” названа Војничка улица. Пијаца која се налазила у близини Артиљеријске касарне звала се Топцијска,²⁸ а касније се овај простор помиње као Топцијски трг.

У време Краљевине Србије, на простору Врачара, нижу се нове велике репрезентативне грађевине војне намене. Оне осликавају јачање српске војске, која почев од 1878. године, а нарочито од времена проглашења Краљевине Србије (1882), пролази кроз опсежне реформе и постаје изузетно важна национална институција. Официрски кор се издваја као једна моћна друштвена група за чије потребе се гради Официрски дом 1895. године, на углу Ресавске и улице Српских владара, а 1908. године, преко пута Официрског дома, подиже се зграда Официрске задруге. На углу улица Милоша Великог и Немањине, године 1895. саграђена је зграда Министарства војног, а између 1898. и 1900. године, на углу Бирчанинове и Ресавске, у блоку где се налазила раније Оружарница и зграда Артиљеријске школе, подигнута је нова зграда Војне академије. Једна од првих модерних касарни у Србији, Касарна VII пука, изграђена је на углу улица Немањине и Ресавске 1901. године. У периоду од 1905.

24 Несторовић, Б. нав. дело, стр. 97-100.

25 Кашић, Д. Вазнесењска црква у Београду 1863–1983, у: *Вазнесењска црква у Београду*, ур. Радовановић, М. (1984), Београд: Вазнесењска црква Београд, стр.7, 8.

26 Перуничић, Б. нав. дело, стр. 274.

27 Несторовић, Б. нав. дело, стр. 84.

28 Перуничић, Б. Београдско насеље, стр.120, 121.

до 1909. године, на Западном Врачару саграђен је комплекс нове војне болнице.

Није постојало планско формирање засебног војног простора, али се тежило да се војни објекти налазе у близини једни других, што је било важно за ефикасније функционисање војске. На тај начин, избор локација за поједине војне објекте није увек представљао оптимално решење са становишта њихове функције и значења. На пример, један од услова приликом изградње Војне болнице на Врачару четрдесетих година 19. века је био да се зграда подигне недалеко од пешадијске касарне.²⁹ Изабрано је место изнад Цветног трга, што се показало као озбиљан пропуст због немогућности снабдевања водом на лицу места. Утрошено је доста средстава за довлачење воде и копање бунара. Лоше изведени одоводни канали, и поред вишегодишњих улагања да се оспособе, на крају су узроковали додатне трошкове за израду нових. И прилаз болници је био неадекватан. Две године су војни лекари молили да се изгради калдрма од касарне до болнице.³⁰ Други пример је Вазнесењска црква, где је у избору локације била пресудна близина касарне иако изабрани плац није одговарао овој врсти архитектонске грађевине због свог ниског положаја.³¹

О локацији објеката војне намене на општинском земљишту у Београду предлоге је давало Министарство војно а потом уз одобрење Министарства финансија и Министарства грађевина, коначно одобрење се тражило од Државног савета уз претходну сагласност Београдске општине. Решења су најчешће настајала према тренутним могућностима и договорима града и војске. Општина је углавном излазила у сусрет потребама војске када је у питању уступање земљишта, некада безусловно, а некада захтевајући неку врсту надокнаде. На пример, када је војска захтевала од Општине да плаћа кирију за смештај пуковске команде, као одговор на такав захтев, као контрамера, појавио се предлог да војска плаћа кирију Општини за утрину на бањичком брду коју је она користила за свој логор.³² Постојала су мишљења да Општина има вишеструке користи од тога што се на њеној територији налази један од највећих војних гарнизона; чак и у случају да Општина нема земљиште на располагању које

29 *Живети у Београду: документа Управе града београда, књ. 2, 1842–1850*, приредили Јовановић, М. и др. (2004), Београд: Историјски архив Београда, стр. 475. (Оригинал: ИАБ, УГБ, 1846, К.57, ф III, 657)

30 Станојевић, В. (1960), нав. дело, стр. 184.

31 Несторовић, Б. нав. дело, стр. 256.

32 Ванредни састанак Одбора општине београдске одржан 27. априла 1892. године (7. јун 1892), *Београдске општинске новине*, стр. 252.

војска захтева, требала би да га купи и уступи војсци: „Ако би ми противно учинили, они би тргли војску на другом месту и у другој којој вароши чинили скупове, што би двојак штетно било за нашу варош. Прво што се овде оставља новац, а друго што би и по фамилије појединих било далеко ако би одавде на другом ком месту скуп био. И кад не би имали утрине, ми би је у интересу нашем требали купити па дати на ову цель.”³³ Стога, углавном су усвајани захтеви Министарства војног да се за војне потребе користи општинско земљиште у околини Београда, као што је то, на пример, био случај и са војним сењаком код Споменика ослободиоцима Београда 1806. године³⁴ или стрелиштем између Смутековца и Вајферта.³⁵ Међутим, када је била реч о земљишту које се налазило у градском рејону и које је више вредело, Општина није тако лако излазила у сусрет Министарству војном о чему сведочи и чињеница да се четири године преговарало о уступању општинског земљишта на Западном Врачару Министратсву војном за потребе нове војне болнице. Када се 1900. године појавио захтев да се подигне нова војна болница за београдски гарнизон на Западном Врачару, Београдска општина је заузврат тражила од Министратва војног право да уреди Мали Калемегдан по свом пројекту, да се доња страна Калемегдана, према Сави, где постоје лагуми, искористи за потребе изградње трошаринских антрпота.³⁶ Ипак, договор није постигнут,³⁷ те је 1904. године, Министарство војно предложило Општини да се објекти палилуске касарне и војне болнице изнад Цветног трга замене за општинско земљиште на Западном Врачару,³⁸ што је напослетку и прихваћено уз додатну новчану надокнаду коју је Министарство војно морало да плати Београдској општини као разлику у вредности земљишта на основу извештаја за то посебно оформљене комисије.³⁹ Претходно је Општина тражила од Министарства војног да уступи, поред

33 Исто.

34 АС, МГ, ФІ, 1842–1883 (Грађа из 1868)

35 Састанак Одбора општине београдске 25. јула 1887. (по стенографским белешкама) (18. август 1887), *Београдске општинске новине*, стр. 350.

36 Рад Одбора општинског, редовни састанак 6. новембар 1901 (22. новембар 1901), *Београдске општинске новине*, стр. 257.

37 Редовни састанак 17. децембра 1902. (22. фебруар 1903), *Београдске општинске новине*, стр. 57, 58.

38 Рад Одбора општинског, редовни састанак 6. новембар 1901 (22. новембар 1901), *Београдске општинске новине*, стр. 257; Рад Одбора општинског, редовни састанак 20. априла 1904. (9. мај 1904), *Београдске општинске новине*, стр. 1.

39 Редовни састанак 4. маја 1904. (23. мај 1904), *Београдске општинске новине*, стр. 4.

земљишта на којем је до тада била војна болница, и земљиште на којем се налазила артиеријска касарна, на простору између Хајдук Вељковог венца, Бирчанинове, Кнеза Милоша и Немањине.⁴⁰

Године 1879. основан је Инжињерски комитет, као непосредни помоћни орган Минстарства војног, у чији је делокруг, између осталог, улазила и израда правила и норми по којима би се радиле све војне грађевине.⁴¹ Међутим, ова правила и норме никада нису установљена у Кнежевини / Краљевини Србији, што је чак и препознато као узрок лоше изведених касарни и лоших предрачуна, те су, на крају, коштале много више од очекиване вредности.⁴² Потребне за дефинисањем основних постулата војне градње која одговара потребама српске војске изазвале су појаву стручних текстова у војној штампи. Тако је 1883. године у часопису *Ратник* објављен и текст који је могао да буде водила при изградњи касарни у Србији: „при подизању касарни треба обраћати пажњу на избор места и земљишта, пошто је ово један од најважнијих фактора за њихов салубрутет ; даље на положај зграде, њену околину и климу, каквоћу материјала и систем грађења. Место и земљиште да је пространо, са свију страна слободно и оворено, оцено, суво и да има близу и довољно добре воде за употребу. Положај зграде такви, да је лице окренуто ка истоку или к југу, и да је приступ сунчане светлости и свежег ваздуха од свију страна слободан. Околина да је пријатна, са добром вентилацијом и да у њеној близости не буде каквих баруштина или грађевина, које би јој кудиле са несносним и нездравим испарењима задајима.(...) Систем грађења да одговара по могућству – свима хигијенским условима (павиљонски систем) (...) Што се тиче висине касарни, оне су најудобније које имају само приземни и горњи спрат, као што су „наше двокатнице“. (...) У пређашња времена, а из стратегијских надзора, придржавали су се – при постројавању касарни Вобановог система (затворени квадрат) (...) Па и када је зграда с једне стране отворена (као што је н.пр. 'наша велика касарна') или кад би квадрат на ћошковима имао слободне пролазе, опет не би одговарао потпуно хигијенским условима (...) У новије време уведен је већином коридор систем. Но и овај систем има својих махна. (...) И где се овај

40 Рад одбора општине, редовни састанак 6. април 1904. (25. април 1904), *Београдске општинске новине*, стр. 1.

41 *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 1. новембра 1878. до 6. маја 1879. године* (1879), књ. 34, Београд: штампа и издање Државне штампарије, стр. 222.

42 Магдаленић, М. М. (1891) *Касарне у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту утпоређене са оним у Горњем Милановцу, Пожези и Ваљеву, расправа*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, стр. 5, 6.

систем ипак усвојити мора, онда ходници ваља да дођу са северне или западне стране, а све собе да су лицем окренуте ка истоку или југу (као што је постројена београдска кавалеријска касарна). Најцелисходније и најподесније било би 'четне касарне' (Compagnie -Kasernen) јер би понајбоље одговарале не само хигијенским захтевима, него и дисциплинским, економским и административним поделама."⁴³ Поред упутстава за грађење касарни, нешто касније објављен је и *Упут за постројавање и уређење војних болница*: „Место за болницу најбоље је – при иначе успешним хигијенским условима – изван вароши, но с обзиром на што краћи и лакши саобраћај ради подмиривања са нужним потребама. Место не сме бити опкољено са другим зградама”.⁴⁴

Грађевински одсек Инжињерско-техничког одељења Министарства војног формиран 1883. године, био је задужен за послове градње, оправке и одржавање свих војних зграда, уређивање стрелишта, зборишта, вежбалишта.⁴⁵ Тако је ово одељење израђивало нацрт за касарне и потом слало на даљу израду дефинитивних пројеката окружним инжињерима Министарства грађевина. Поред израде планова, Министарство војно одлучивало је о локацији касарне и изведби пројекта. Тек по одобрењу министара војног закључиван је уговор са предузимачем и ниједна измена приликом градње касарне није могла да буде спроведена без решења министарства војног. Окружни инжињери министарства грађевина имали су функцију надзорног органа, и према *Закону о подизању јавних грађевина* били чланови колаудирајућих комисија.

Неопходност поседовања специфичних знања за пројектовање војних објеката, било је препознато и у прописима који су се тицали грађевинске струке. У *Закону о Грађевинском савету* из 1888. године, постојала посебна одредба која се тицала изградње војних и санитетских грађевина. Грађевински савет, у случају разматрања пројеката војних објеката, требало је да, поред редовних чланова, укључи и једно лица „из струке војне, које одреди министар војни“ када је разматрао пројекте изградње војних објеката.⁴⁶ Но, и поред

43 Ф. Т. (новембар 1883) Неколико речи о касарнама са санитетском гледишта, *Ратник*, стр. 368, 369, 370.

44 Ф.Т. (децембар 1883) Упут за постројавање војних болница, *Ратник*, стр. 450

45 Закон о уређењу Министарства војног (5. фебруар 1883), *Српске новине*, стр. 137.

46 *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији: издатих од 1. јануара 1887. до 1. јуна 1888. године*, Књ. 43, Београд: издање и штампа Краљевско – српске државне штампарије, стр. 120.

оваквих законских одредаба, десило се да и пројекат једне од најлуксузнијих касарни⁴⁷ и репрезентативних јавних грађевина у престоници, Касарна VII пука у Београду (грађена крајем 19. века, саграђена 1901?), буде предмет критика са становишта санитарских карактеристика.⁴⁸ Поред тога, њена позиција у градском ткиву, није била у складу са ондашњим стручним промишљањима. Наиме, војни стручњаци су сматрали да касарну „нити је треба градити у вароши самој – из узрока лако појмљивих – нити је треба градити далеко ван вароши – те да се не отежава лак и удобан сношај и саобраћај са вароши, и обитаоцима касарне и, нарочито официрима, који имају своју службу у касарни, а у дотичној вароши станују. 2) Касарну треба градити на окрајини вароши дотичне, оној, која није на страни, у којој варош тежи, и по положају своје треба, да се развија. 3) Место за касарну треба да је узвишено над нивоом дотичне окрајине варошке, у којој се касарна гради.“⁴⁹ Позиција Касарне VII пука није одговарала ни захтеву да „пред излазом из зграде треба да има простран трем, те да не буде нагомилавања људи на самом излазу из зграде, како при уласку у њу.“⁵⁰ (слика 3)

Слика 3 Касарна VII пука, Београд
(извор: Несторовић, Б. *Архитектура Србије у XIX веку*)

Током читавог 19. и почетком 20. века био је константно присутан проблем смештаја војске услед непланског грађења касарни.⁵¹ Приликом пројектовања касарни, нису узимане у обзир потребе смештаја и обуке јединица попуњених до ратног састава, те је тако у ондашњој стручној литератури

47 Милићевић, М. (2002) *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд: Војноиздавачки завод, стр. 29.

48 Ратковић-Костић, С. (2007) *Европеизација српске војске: 1878–1903*, Београд: Војноисторијски институт, стр. 274.

49 Магдаленић, М. М. нав. дело, стр. 23.

50 Исто, стр. 25.

51 Ратковић-Костић, С. нав. дело, стр. 272, 273.

остао, у том контексту, забележен чак и београдски пример: „Нека се опомену не давног скупа у Београду овде. Нека, најзад, промисле, шта би у том погледу било, овде у Београду, када би наступила потреба, да се трупе овде станујуће мобилишу, па ту и задрже неко кратко време, а време не допушта да се изведу на ледину, ма то било и под чадоре, са којима ми располажемо.”⁵² Интерпелације упућене министру војном током деведесетих година 19. века⁵³ сведоче о вишедеценијском проблему несистематског решавања смештаја војске и њених вежбалишта. У решавању потребе смештаја све веће војске, потражена је помоћ од страних стручњака али та сарадња није имала изгледа за успешност јер странци, приликом пројектовања, нису узимали у обзир потребе српске војске нити ограничена новчана средства за реализацију истих. С обзиром на то да су странци добили понуду да тај посао заврше и то на зајам, они су пројектовали касарне у складу са својим интересима, што је за Србију представљало велики трошак, те никада ти пројекти нису ни реализовани:

„у министарству грађевина био је цео албум пројеката за касарне појединих јединица различитих родова војске, који је оно одкупило скупом ценом од странаца неких, са којима је преговарано, да нам они саграде касарне за све кадровске јединице наше активне војске, на зајам. (...) нису били срачунати за смештајне потребе наших кадровских пешчаних батаљона, које истичу из њиховог уређења, а вредност им је била претерана, за нашу новчану снагу. Да и то је поњатно. Јер, од странаца се није могло ни захтевати, ни очекивати, да нам они пројектују касарне према нашим фактичким потребама и, уз то, да те пројекте своје прилагоде нашим новчаним средствима. Понуђени да нам тај посао изврше, па још на зајам, они су га, по себи се разуме, пројектовали са гледишта корисног 'кшефта' за њих, те је то, ваљда, и узрок, што су ти пројекти и остали на хартији само, без обзира на крупну суму, која је за њих издата.”⁵⁴

Посматрајући већину војних објеката у Београду у контексту тезе Кетлин Ирвин да „град смешта јавни простор око архитектонских икона доминантне идеологије – око сакралних објеката, око државних и административних грађевина, културних споменика као и оних који симболизују војну

52 Магдаленић, М. М. нав. дело, стр. 11.

53 Иветић, В. нав. дело, стр. 208.

54 Магдаленић, М. М. нав. дело, III, IV.

моћ”,⁵⁵ може се тврдити да су грађевине подигнуте за потребе српске војске током друге половине 19. века и почетком 20. века представљале важан део новог јавног простора српске престонице. За њихово пројектовање ангажовани су цивилни архитекти који су водили рачуна да објекти добију репрезентативан изглед.⁵⁶ Међутим, њихова решења показују да су изостала знања за решавање проблема пројектовања објеката специјалне намене. Оновремена критика истиче да су репрезентативност и естетска решења била науштрб функционалности овакве врсте објеката. Тако је др Карло Берлони, управник прве војне болнице, забележио у својим *Мемоарима*: „Спољашњој симетрији сви су санитарни прописи жртвовани, по намери управника тога предузећа архи – Славјанина, инжињера г. Неволе који је нами праву невољу направио, јер је он, као што је казивао, хтео урнек славенске архитектуре лиферовати.”⁵⁷ Чак је ондашњи министар војни, Иполит Моден, који је био инжињерски официр, морао да се укључи градећи подупираче за кровну конструкцију.⁵⁸

Репрезентативност војних објеката у централном делу Београда је требала да укаже на важност војске као државне институције. Јачање моралне спреме српске омладине за нове борбе ради коначног ослобођења и уједињења српског народа на Балкану, постизани су, између осталог, и истицањем сврсисходности жртве кроз културу памћења. Тако су и поједини војни објекти добијали и споменички карактер. На пример, на згради Војне академије, поводом обележавања пола века од оснивања војне школе, постављена камена плоча са именима десет српских официра који су дали свој живот у ослободилачким ратовима Србије,⁵⁹ а која је наведена као важна одлика зграде Војне академије у делу Феликса Каница *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*.⁶⁰ Због важности војске у Србији, зграде у

55 Čamo, M. (2005), *Kultura stanovanja u Sarajevu, od njegovog nastanka do kraja XIX vijeka*, Sarajevo: UG Semerkand, str. 20.

56 Тако су, на пример, крајем 19. века у Министарству војном били ангажовани архитекте Димитрије Т. Леко, Данило Л. Владисављевић, Драгутин Ј. Ђорђевић, према: Несторовић, Н. нав. дело, стр.77, 85.

57 Станојевић, В. (1992) *Историја српског војног санитета*, Београд: Војноиздавачки и новински центар, стр. 180.

58 Вуксановић-Анић, Д. (1993) *Стварање модерне војске: француски утицај на њено формирање*, Београд: Српска књижевна задруга: Војноиздавачки и новински центар, стр. 165.

59 Аноним (16. децембар 1900) Педесетогодишњица Војне академије, *Нова искра*, стр. 383.

60 „Војна академија (...) импозантна стара грађевина, где су на једној плочи овековечена имена јунака палих у последњем рату да би млади питомци имали стално пред очима пример на који ће се угледати” Каниц, Ф.

којима су се школовали српски официри представљале су важан топос и у политичкој топографији Београда. Тако је, зграда Артиљеријске школе (називана и Војном академијом) представљала важну тачку свечаног пута кнеза Милоша и Михаила у ефемерном спектаклу организованом у част повратка кнеза Милоша у Србију 25. јануара 1859. године.⁶¹

С друге стране, поједини објекти који су служили за смештај и обуку војске представљали су сметњу жељи градских власти и становника Београда да њихов град добије репрезентативан изглед. Тако је још 1891. године примећено да „држава треба да подиже зграде на местима на којима би улепшала варош. Она има таквих плацева, нпр. где је касарна, нарочито онде, где је коњичка касарна која не треба да остане у сред вароши, већ то место треба да се употреби за каква државна здања.”⁶² Ово је приметио као један од проблема Врачарског кварта и Феликс Каниц и забележио је следеће: „Суседна касарна, као и две коњичке до ње, носи, насупрот модерним зградама павиљонског типа у Нишу, Зајечару, Крагујевцу, Горњем Милановцу и др., облежја Милошевог примитивног стила. Требало би да ове зграде, које покривају три огромна квадрата и не одговарају ни санитарним ни грађевинским стандардима, ишчезну, утолико пре што архитектонски одударају од зграде Државног савета и Главне контроле подигнуте у непосредној близини 1890. године, од зграде Министарства војног, која тек што је довршена у згради поред њих, и зграде Официрског дома, коју је краљ наменио гарнизону, са веома успешном фасадом решеном према Иликићевом пројекту.”⁶³ Због развоја града и формирања Врачара као престижног стамбеног кварта, опет се, 1905. године, појавио захтев за дислоцирањем коњушница и коњичких касарни из центра града у Топчидер што је због балканских ратова и Првог светског рата реализовано тек током двадесетих година 20. века.⁶⁴ Када је почетком 20. века почело измештање војних објекта из градске зоне, оно није ни могло бити планско и у складу са војним

(1999) *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Београд: БМГ, стр. 77.

61 Тимотијевић, М. (1988/89) *Efemerni spektakl za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića*, *Peristil* br. 31-32, Zagreb: Друштво повјесничара умјетности SR Hrvatske, стр. 308; Борозан, И. (2013) *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века*, докторски рад, Филозофски факултет, Универзитету у Београду, стр. 264.

62 Ванредни састанак одбора општине београдске држан 27. маја 1891. год. (28. јул 1891), *Београдске општинске новине*, стр. 170.

63 Каниц, Ф. нав. дело, стр. 77.

64 Милановић, Х. (2005) *Парк Мањез, Наслеђе*, бр. 6, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 175-182.

потребама јер није ни постојао урбанистички план Београда који би предвиђао војне зоне. Тако на пример, војни објекти на Дедињу саграђени почетком 20. века нису били издвојени као посебан комплекс, тј. обезбеђени и дистанцирани од приватних објеката и земљишта.⁶⁵

Поједини постори су имали дугу историју као војни простори, пре свега због свог стратешког значаја. На првом месту, то се односи на Београдску тврђаву, а затим Топчидер чија је стратешка важност била препозната у 16. веку, у време турске опсаде Београда, а чију су позицију користили и српски устаници почетком 19. века.⁶⁶ Топчидер и након четрдесетих година 19. века, када губи оне функције и значења из времена прве владе кнеза Милоша, остаје важан простор српске војске. Поред смештаја војске, Топчидер је током 19. и почетком 20. века било место где су одржани први манерви,⁶⁷ пољски радови,⁶⁸ вежбе из „употребљиве гимнастике”,⁶⁹... Поред Београдске тврђаве и Топчидера, ту је и подручје „Војничког поља” које је представљало границу новог српског Београда на Врачару а на којем ће се касније подићи комплекси опште државне и војне болнице.⁷⁰ Први јавни споменик у Београду посвећен ослободиоцима Београда подигнут је на Врачарском платоу, на месту где је био Карађорђевог логор приликом борби за освајање Београда,⁷¹ а у близини Споменика касније је смештен војни сењак.⁷² На Врачару је извођена и обука војника. Тако је 25. маја 1851. године на Врачару изведен велики маневар.⁷³ Једно од подручја Београда које и данас користи војска је Бањица. На

65 Кара – Радовановић, П. (децембар 1934) Једно урбанистичко питање Дедиња, проблем кога ваља хитно решити, *Београдске општинске новине*, стр. 859-860.

66 Стојановић, Б. (1973) Путовања кроз историју и урбанизам Београда, *Годишњак града Београда*, књ. XX, Београд: Музеј града Београда, стр. 405.

67 Ђукић, С. (2013) *Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878–1918. године*, докторски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, стр. 9.

68 Исто, стр. 311.

69 Исто, стр. 312.

70 Максимовић, Б, нав. дело, стр. 312.

71 Група аутора (1954) *Причања савременика о Првом српском устанку: Причања Петра Јокића*, Београд: Просвета, стр. 141, према Тимотијевић, М. (2004) Меморијал ослободиоцима Београда 1806, *Наслеђе*, бр. 5, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр.17, 18, 23 (фус-нота бр. 67).

72 АС, МГ, ФІ, 1842–1883 (Грађа из 1868)

73 Ђукић, С. (2005) *Министарство војно Кнежевине Србије (1834–1878)*, магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, стр. 49.

Бањичком пољу је, током 19. и 20. века, постојао војни логор који је функционисао не само као место смештаја и обуке војске, већ је било и важно место сусрета врховног команданта и војске⁷⁴ и место одакле се слала слика у јавно мњење о обучености и спреми односно јачини српске војске.

У последњим деценијама 19. века српска војска користила је околину Београда за полигоне, вежбе са бојним гађањима, маневре и др. Тако је, на пример, осамдесетих година 19. века, Министарство војно купило имање трговца Николе Стефановића, код данашње Аутокоманде, и на њему подигло потковичку школу, полигон за артиљеријско вежбалиште, објекте за топовска оруђа, објекте за смештај војске и штале за коње.⁷⁵ Међутим, ретка су била егзерциришта која су плански настала, као што је био случај са онима која су се налазила у оквиру касарне у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту.⁷⁶ Чак ни када су нека од њих, попут полигона у Рипњу, уређивана, није узимана у обзир њихова околнина и чињеница да се налазе у близини насељених места.⁷⁷

Учествовање војске у развоју Београда није било у директној вези са изградом урбанистичких и регулационих планова, већ се пре може говорити о индиректном учешћу. У том смислу, важно наслеђе за историју урбанизма представљају картографски радови официра и стручњака које је ангажовала војска.⁷⁸ И први систематски премер Србије, изведен од 1882. до 1892. године, који је значајан за историју просторног планирања у Србији,⁷⁹ реализован је под руководством српске војске. У развоју грађевинске и архитектонске струке посебног значаја имао је војни образовни систем. Тако је 1859. године забележено у Српским новинама: „Што се инцинира и техничара тиче, највише их можемо наћи у Војеној школи – из поменутих школе, не само за војену него и за

74 О војним просторима као местима на којима је излагана владарска слика видети: Борозан, И. нав. дело, стр. 235.

75 Ђурић – Замоло, Д. и Недић, С. нав. дело, стр. 68.

76 Магдаленић, М. М, нав. дело, стр. 37, 38.

77 Иветић, В. (2013) *Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, докторски рад, Факултет политичких наука, Универзитету у Београду, стр. 208.

78 Шкаламера, Ж. (1967) Прилог проучавања картографских извора за историју Београда XIX века, *Годишњак града Београда*, књ. XIV, Београд: Музеј града Београда, стр. 170.

79 Вукотић, М. (2011) *Урбанистички развој Београда у XX веку*, докторски рад, Филозофски факултет, Универзитету у Београду, стр. 134.

грађанску инжинирску струку – способни људи изилазе.”⁸⁰ Војна знања су била препорука за учествовање у првим институцијама које су регулисале грађевинске и архитектонске подухвате у Србији. Тако се у пројекту за оснивање „Управитељства јавни постројенија” из 1842. године предвиђа „управник који мора да има осим техничког тако и практичног милитарског знања (...) особито да се потражи ако је могуће такви који је од које му драго Европске Силе Генерал, са платом од 600 талира годишње”.⁸¹ Први управитељ Главне управе грађевина која је основана 1859. године, а која је представљала претечу Министарства грађевина, био је пуковник Павле Станишић.⁸² Посебно залагање за регулацију вароши према Јосимовићевом плану показао је пуковник Бели – Марковић, тада заменик министра грађевина.⁸³ И касније на челу Министарства грађевина налазила су се војна лица.⁸⁴

Велика касарна, једна од првих јавних грађевина у Београду, подигнута је, упркос противљењу београдских Турака, Милошевом одлучношћу да је изгради „с оружјем у руци“ ако буде било потребно.⁸⁵ Њена позиција у оквиру новог управно – административног центра у Савамали била је важна, пре свега, за учвршћивање права Срба на нови Београд, ван шанца. Касније су, без обзира на чињеницу што ни регулационим планом ни Грађевинским законом нису била предвиђена места за јавне грађевине,⁸⁶ касарне у Београду из времена кнеза Милоша представљале подстицај за изградњу других грађевина за потребе српске војске.⁸⁷ Војни објекти који су

80 Несторовић, Б. нав. дело, стр. 159, фуснота 28.

81 Несторовић, Б. нав. дело, стр. 92, (фуснота 204.)

82 Исто, стр. 169.

83 Перуничић, Б. *Управа вароши Београда*, стр. 738-739.

84 Иполит Моден (22. септембар 1861 – 2. април 1865), Миљивоје Петровић Блазнавац (2. април 1865 – 21. јун 1868), Јован Белимарковић (10. август 1872 – 23. март 1873), Коста Протић (21. септембар 1883 – 7. фебруар 1884), Јован П. Петровић (4. јануар – 21. септембар 1883), Петар М. Топаловић (23. март 1886 – 5. фебруар 1887), Јован Ј. Атанацковић (11. октобар 1897 – 22. јануар 1899, 25. мај – децембар 1899) према: Поповић, Ј. и Миљевић, М. (1998) *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918*, Београд: Војноиздавачки завод, стр. 36-38, 40, 44, 52, 71, 82, 110; Поред напредпоменутих српских официра који су били министри грађевина још су то били и Љубомир Ивановић, Стеван Здравковић, Милутин Гарашанин, Боривоје Нешић; према: Вуксановић-Анић, Д. (1993) *Стварање модерне војске: француски утицај на њено формирање*, Београд: Српска књижевна задруга: Војноиздавачки и новински центар, стр. 162, 163.

85 Марковић, Р. нав. дело, стр. 174.

86 Неђић, С. нав. дело, стр. 204.

87 Каниц, Ф. нав. дело, стр. 76.

подизани у новој вароши нису били издвојени од грађевина цивилне намене, тј. нису представљали изоловане целине у градском ткиву. Многи од њих подигнути су као репрезентација важности улоге српске војске у реализацији националне мисије. Војни објекти имали су важан удео у јавном простору Београда, који је представљао велики војни гарнизон у којем су биле смештене све значајне војне установе, заводи, надлештва, главна војна управа односно Министарство војно, штабови српске војске. Поједини војни простори били су одређени позицијом владаревог простора у Београду, тј. настајали су као део комплекса владарева резиденције: касарна у Савамали уз двор кнеза Милоша, касарна у Топчидеру уз конак кнеза Милоша, коњичке касарне и мањез уз двор кнеза Александра Карађорђевића.

Након стицања независности 1878. године, увећање српске војске и њена модернизација довели су до усложњавања њених функција, повећања обима њених делатности и самим тим нове потребе за већим просторима различитих намена. Војни простори су, поред централних зона града, све више заузимају и околину Београда, што је било условљено развојем Београда и новим потребама његових становника, с једне стране, а са друге стране, истовременим увећањем војске те захтевима да се модерна обука изводи на слободном ненасељеном простору. Ти захтеви су решавани стихијски. План изградње војних објеката и вежбалишта није постојао, о томе се одлучивало *ad hoc*, према новонасталим потребама српске војске што је доводило до решења која нису одговарала ни свим војним захтевима и потребама, а која су била и на уштрб потреба општине Београд. Без јасних праваца урбанистичког развоја Београда, неретко су се врло брзо војни објекти нашли као препрека и морали да се поново измештају. Некадашња важност да војни објекти буду окосница београдског јавног простора и да својом репрезентативношћу одређују важност одређених делова градског рејона, данас је умањена са становишта савремених потреба одбране⁸⁸ али и са становишта другачије улоге војске у државној политици и друштву.

ЛИТЕРАТУРА:

Борозан, И. (2013) *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитету у Београду.

88 Папић, З., Лукић, Б. и Крга, М. (2012) Повећање урбаног квалитета градова у Србији путем конверзије војних објеката/комплекса, *Војно дело*, јесен 2012, стр. 328-340.

Врзних, Ђ. и Гроздановић, М. (2011) Приказ подручја Београдске тврђаве у историјским и урбанистичким плановима као прилог будућим процесима планирања, *Наслеђе*, бр. 12, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 219-245.

Вукотић, М. (2011) *Урбанистички развој Београда у XX веку*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитету у Београду.

Вуксановић Анић, Д. (1993) *Стварање модерне војске: француски утицај на њено формирање*, Београд: Српска књижевна задруга: Војноиздавачки и новински центар.

Ђукић, С. (2005) *Министарство војно Кнежевине Србије 1834–1878*, магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Ђукић, С. (2013) *Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878 – 1918. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитету у Београду.

Ђурић – Замоло, Д. и Неђић, С. (1993/1994) Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године, *Годишњак града Београда*, књ. XL/XLI, Београд: Музеј града Београда, стр. 65-106.

Иветић, В. (2013) *Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Универзитету у Београду.

Кашањ, Д. Вазнесењска црква у Београду 1863–1983, у: *Вазнесењска црква у Београду*, ур. Радовановић, М. (1984), Београд: Вазнесењска црква Београд, стр. 5-24.

Максимовић, Б. (1967) *Емилијан Јосимовић први српски урбанист 1867–1967*, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.

Максимовић, Б. Урбанистички развој града од 1830. до 1867. године, *Историја Београда*, књ.2, *Деветнаести век*, ур. Чубриловић, В. (1974), Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Просвета, стр. 627-659.

Марковић, Р. (1957) *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд: Научно дело.

Милановић, Х. (2005) Парк Мањеш, *Наслеђе*, бр. 6, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 175-182.

Милановић, Х. (1999) Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан, *Наслеђе*, Бр. II, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 41-52.

Милатовић, М. (1980) Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда, *Годишњак града Београда*, књ. XXVII, Београд: Музеј града Београда, стр. 221-238.

Милићевић, М. (2002) *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд: Војноиздавачки завод.

Недић, С. В. (1976) Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914, *Годишњак града Београда*, књ. XXIII, Београд: Музеј града Београда, стр. 175–217.

Несторовић, Б. (2006) *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд: *Art press*.

Несторовић, Н. (1972) *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.

Olsen, D. Dž, Več Franje Josifa, *Istorija moderne arhitekture, koreni modernizma*, књ. 1, priredio Perović, M. R. (1997), Београд: Idea: Arhitektonski fakultet, str. 290-300.

Перуничкић, Б. (1967) Београдско насеље и прво именовање улица у њему, *Годишњак града Београда*, књ. XIV, Београд: Музеј града Београда, стр. 99-125.

Перуничкић, Б. (1970) *Управа вароши Београда 1820–1912*, Београд: Музеј града Београда.

Поповић, М. (1982) *Београдска тврђава*, Београд: Археолошки институт.

Ратковић-Костић, С. (2007) *Европеизација српске војске: 1878-1903*, Београд: Војноисторијски институ.

Станојевић, В. (1992) *Историја српског војног санитета*, Београд: Војноиздавачки и новински центар.

Станојевић, В. (1960) Најстарије болнице у Београду, *Годишњак града Београда*, Књ. VII, Београд: Музеј града Београда, стр. 175-195.

Стојановић, Б. (1973) Путовања кроз историју и урбанизам Београда, *Годишњак града Београда*, књ. XX, Београд: Музеј града Београда, стр. 383-428.

Стојановић, Д. (2009) *Калдрма и асфалт, урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд: Удружење за друштвену историју.

Тимођјевић, М. (1988/89) Efemerni spektakl za vreme vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, *Peristil* br. 31-32, Zagreb: Društvo povijesničara umjetnosti SR Hrvatske, str. 305-312.

Тимођјевић, М. (2004) Меморијал ослободиоцима Београда 1806, *Наслеђе*, бр. 5, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 9-34.

Тимођјевић, М. (2000-2001) Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану, *Годишњак града Београда*, Књ. XLVII–XLVIII, Београд: Музеј града Београда, стр. 187-211.

Ћамо, М. (2005) *Kultura stanovanja u Sarajevu, od njegovog nastanka do kraja XIX vijeka*, Sarajevo: UG Semerkand.

Шиниковић, Д. (2013) *Историјски развој и будућност града у Европи под утицајем војне технологије*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитету у Београду, Београд.

Шкаламера, Ж. (1967) Прилог проучавања картографских извора за историју Београда XIX века, *Годишњак града Београда*, књ. XIV, Београд: Музеј града Београда, стр. 169-201.

Војана Илић

University in Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department of Art History, Belgrade

ARMY AND URBAN CITYSCAPE OF BELGRADE
DURING 19th AND EARLY 20th CENTURY

Abstract

Role of the army in the development of Belgrade was not directly but rather indirectly linked to the development of urban and regulatory planning. Namely, the cartographic work of army-hired officers and experts represents an important legacy in the urban planning history. In addition to this role, military skills were greatly appreciated in the first institutions that regulated the construction and architectural projects in Serbia. Military barracks in Belgrade from the time of Prince Miloš served as inspiration for the construction of other public buildings. Military facilities, which were not separated from buildings for civilian use, had been built in the vicinity of the Great Barrack. There was no plan for creating a separate military district but the idea was to have military facilities located close to each other, so as to ensure efficient functioning of the army. Therefore, the locations chosen for certain military facilities had not always been optimal solutions when it came to their function and meaning. Many of them were built as representative buildings in order to emphasize the important role of the Serbian army in the realization of the objectives of national policy. After gaining independence in 1878, military facilities progressively occupied the surroundings of Belgrade in addition to the central parts of the city. On the one hand, this came as a result of the development of Belgrade and the new needs of its residents, and also due to the growing army and its subsequently increased demands for modern training which needed to be conducted in a free and uninhabited area. These challenges were resolved spontaneously, leading to solutions that failed to fulfil all military requirements and needs which were also at the expense of the needs of the municipality of Belgrade.

Key words: *Belgrade, Serbian Army, history of urbanism, 19th and early 20th century, social history*